

Пріоритетні функції політичного лідера

Володимир Холод,

кандидат історичних наук,
професор кафедри соціально-гуманітарних наук
Академії банківської справи
Національного банку України

У статті здійснюється спроба розкрити обумовленість і заданість функціональних пріоритетів у діяльності політичного лідера під впливом різноякісного соціального середовища.

Назва статті багато до чого зобов'язує: належить, принаймні, здійснити вибір одного з кількох варіантів функціональної особливості лідера.

Що може бути пріоритетним для лідера? Служіння суспільству тілом, інтелектом і душею – це „добра” функціональність; нанесення шкоди суспільству своїми винятковими складовими – це „зла функціональність” або „звичайна” парapolітика; балансування між добром і злом – це „патологічна функціональність”.

Не бачу сенсу доводити, що перший варіант – найкращий: „Перевага ж країни в цілому є цар, що піклується про країну” [2, 5: 8]. Цей варіант так рідко зустрічається в „чистому вигляді”, що ми не пропустимо нагоди пояснити одну з можливих причин другого варіанта знову ж посиланням на Святе Письмо. У ньому ставиться під сумнів доцільність зробленого кимсь через незнання того, як послідовник (спадкоємець) скористається результатами зробленого: „І хто знає: чи мудрий буде він, чи дурний? А він буде розпоряджатися усім трудом моїм, яким я трудився, яким показав себе мудрим під сонцем” [2,2:19]. Інакше кажучи, цар Соломон з песимізмом дивиться в майбутнє й страшиється того, що його спадкоємці не зможуть гідно продовжити його господарські й управлінські діяння. Але чи може такий песимізм виправдати парapolітику лідера за „його” життя? Або ж під завершення його кар’єри, коли його стали охоплювати такі сумніви?

Ф. Прокопович на замовлення Петра I написав трактат „Правда волі монархової”. Захищаючи Петрів указ про престолоуспадкування, він доводить необхідність заповіту государем престолу тому, хто „справи, розпочаті ним, довершить, те, що є, зміцнить, задумане довершить”. Ця проблема дуже значна й потребує ретельного аналізу. Інакше як пояснити

різке погіршення якості правління багатьох правителів під кінець їх управлінсько-політичної кар'єри?

Третій варіант - це аномалія сублімовано-окультурного типу. На нашу думку, він дзеркально точно описаний у наступній цитаті: „...в Горбачові уживаються як мінімум три особи: Горбачов початку перебудови, Горбачов її апогею і Горбачов реального розпаду Радянського Союзу.

Перший - справді збурив країну, світ, проголосивши курс на оновлення, курс, що був позитивно сприйнятий майже всіма.

Другий - після того, як величезні маси людей прийшли в рух, раптом зрозумів, що не знає, куди їх вести, а можливо й не захотів або не міг. Час дій змінився на пусту балаканину, метушню, топтання на місці, розпад економіки і державності.

Третій - опинившись у стані депресії без будь-якої опори в масах, повністю випустив кермо управління країною. Неймовірно швидко скотився вниз, до фіналу своєї кар'єри, однак і падаючи продовжував руйнувати недавно потужну державу” [9, с. 209].

І справді, останній генсек КПРС мав три обличчя, що відповідали його руйнівним діям за тріадою: реформа - поглиблення - руйнування.

Емоційні перепади в поведінці цього реформатора - твердокам'яність, „м'яка ейфорія”, депресія - відповідають фазам перебудови. Зрозуміти М. Горбачова „зсередини” можна тільки за допомогою психоаналізу.

Особистість М. Горбачова підпадає під характеристики некрофілії. Цю патологію аналізує Е. Фромм у праці „Некрофілії й Адольф Гітлер”. Це „дивне” захоплення лідера протопартії, який мав намір спочатку створити соціалізм „з людським обличчям”, що виразилася в „розкопуванні старих могил”. Важко пригадати щось подібне в минулій і сучасній політичній історії. Супротивники О. Кромвеля обмежилися тим, що після приходу до влади опоганили його могилу й розвіяли прах. Але О. Кромвель, за висловлюванням Ф.Енгельса, поєднував в одній особі Наполеона Бонапарта й Максиміліана Робесп'єра. Він дуже пошарпав родову аристократію Англії, і вона була вправі помститися йому таким традиційно варварським способом.

М. Горбачов - селянський син, виплеканий радянським ладом, - запопався розкривати труни на всьому історичному етапі існування тієї влади, що забезпечила йому „злет” на її олімп. Дві третини сторінок журналу „Известия ЦК КПСС”, головним редактором якого був М. Горбачов, присвячувалися розкриттю трун [9, с. 210]. Така функціональність генсека, а згодом і президента СРСР (!), також потребує психоаналізу. М. Горбачов, не маючи якогось особливого обдарування, зробив блискавичну кар'єру. Закінчивши Московський університет, він був внутрішньо переконаний у своїй розумовій перевазі над тими, під чийм началом йому доводилося служити. Поступово у нього склався руйнівний комплекс і презирливо-патронажне ставлення до „одномірних людей”.

Людина з такими комплексами мала постійно відчувати свою перевагу й одержувати задоволення в деструкції. Це лише штрих зі строкатого психо-біологічного арсеналу М. Горбачова. Він може частково самовиправдатися тільки тим, що „час обрав його”, що в такий відповідальний період історії країни цілком могла з’явитися й інша людина. Але людське мислення влаштоване так, що образ лідера персоніфікує всю епоху його правління, а особливо соціальну результативність цієї епохи. Саме в цьому розумінні М. Горбачов, що розпочав свою „реконструктивну” політику, був головним „кондуктором” руйнівного процесу.

Феномен М. Горбачова – „трагедійна дисфункціональність”; він нетиповий своєю гіперпатологічністю і яскраво вираженою асоціальністю.

Що ж пріоритетне в діях лідера? Розкриваючи цей бік діяльності „першополітика”, маємо на увазі „позитив” і виносимо за дужки його дисфункціональність як антипод конструктивної діяльності, виходячи з того, що конструктивна функціональність лідера закладена „авансом” у легітимацію суспільством його влади. „Першополітик” репрезентує сукупний інтерес народу. Лідер, у тлумаченні Ш. Монтеск’є, – „кваліфікований громадянин”, у якому відмінні якості будь-якої політично активної особистості (громадянська чесність, патріотичне занепокоєння і юридична компетентність) одержують благородне зразкове втілення. Ш. Монтеск’є – діалектик. Він наділяє своєрідною харизмою лідера – народного представника й не залишає без уваги „кадрове чуття” народних мас. „Народ, – зазначає він, – має дивну здатність обирати не правильні рішення, а тих, хто здатний прийняти правильні рішення, тих, кому він може довірити частину свого авторитету” [11, с. 159, 396]. А інакше й не можна: „правильний” вибір – „правильний” представник.

Метр політичної науки про політику запрошує нас до роздумів: чи справді можна вважати „правильним” рішення народу щодо свого представника, якщо він (народ) не здатний приймати правильні рішення в цілому? Не будемо вдаватися до казуїстики; відзначимо, що лідер персоніфікує епіцентр влади, спрямований тільки в одному напрямі – згори вниз. А виходить, це здійснення впливу – постійного, легітимного, пріоритетного й авторитетного впливу на все суспільство, організацію чи групу. М. Вебер уточнює якості, які визначають лице політика-лідера: пристрась, почуття відповідальності, окомір [4, с. 690].

Саме ці якості „підпирають” управлінський статус лідера, пов’язаний з прийняттям загальнозначущих рішень. Зазначені якості визначають якість рішень: виходить – „якість у якості”. Це не каламбур і не примітивна тавтологія – це неодмінна умова нормативної функціональності (у нас: норма у виконанні функції означає її відповідність загальнозначущій соціальній потребі).

М. Грушевський вважав функціональність лідера, яка не відповідає інтересам нації, типовим проявом аморальності в політиці й виокремив

два найхарактерніші у цьому плані типи. Перший - політики-утопісти, що мають химерні, недсяжні цілі, спрямовуючи маси на шлях марних ілюзій і непотрібних злигоднів в ім'я нездійснених ідеалів. Другий - політики-циніки, політикани, що не мають жодних ідеалів, принципів, вищих цілей, але які паразитують на кон'юктурі моменту - сьогочасних матеріальних інтересах соціальних мас; вони готові заради негайного успіху ризикувати майбутнім народу [7, с. 41 - 42].

Якщо об'єднаємо ці два типи, то одержимо у їх виконанні „класичну” парapolітику. У ній лідер обов'язково „дотримується” трьох мінімальних принципів („мінімальних” не за обсягом, а за кількістю) - генерування соціально-реформаторських ілюзій у формі соціальних планів, мобілізація мас за допомогою поточної „підгодівлі” й цинічне ігнорування соціальних втрат, а головне - історичної перспективи.

Оптимальна функціональність лідера обумовлена принциповим розходженням політичних культур Заходу і Сходу. Пояснимо це, пославшись на логіку міркувань А. Вебера, брата знаменитого соціолога й філософа М. Вебера. А. Вебер твердив, що генії Сходу розглядали буття людини як тотальне страждання, як відмову від особистого, індивідуального на угоду вищому, універсальному, божественному; вони лише функціонери (це „лягає” під розглянуту нами функціональність лідера), особистості, які не мають власного значимого змісту й служать лише посередниками для передачі послання, форми, що містять універсальне [16, с. 14]. У цьому А. Вебер не оригінальний: у конфуціанстві, що поєднує людяність і державну доцільність, статус індивіда повністю залежить від його становища в соціальній ієрархії, а чиновники мають конкретну нішу в піраміді влади, що звужується до гори, акумулюючи функції посередників у міру просування нагору. Імператор - правитель Піднебесної - універсальний посередник, що з'єднує земне з вищими небесними силами.

Не важко помітити, що східна політична традиція апріорно виправдовує надполітичне у функціональності владарів: у правителів на руках незаперечна прерогатива передавачів Вищої істини. Всі соціальні втрати можна „списати” на важкоосягнення неземного універсального. Перевага сакральних нашарувань у східному менталітеті й психології масового сервілізму пояснюють терпимість „колективного несвідомого” до різного роду соціального експериментаторства - маоїзму, полпотівщини, ідеї „чучхе”. Саме масова психологія дещо пояснює слухняність мас, що здається нелогічною. На це звернули увагу француз Г. Лебон і росіянин М. Михайловський.

Західний геній, у трактуванні А. Вебера, відзначається властивим тільки Заходу фаустівським духом: йому властива невгамовна жага діяльності, що знаходить яскраве індивідуальне втілення. У них (геніїв і лідерів) „найхарактерніші фізіономії й особисті долі”; їх своєрідність

справляє глибокий вплив на суспільство; цим вони вигідно відрізняються від „схематичних фігур” Сходу [16, с. 15]. Великі люди Заходу - виконавці не замовленої, а власної місії. Ця велич особистості властива представникам всіх професій: і особливе, неповторне, проникливе бачення світу (А. Шопенгауер), і нестримна бажання влади (Ф. Ніцше).

Така оцінка не страхує лідерів від соціального осуду за політичні перверсії та вади в методології ухвалення рішення й технології їх реалізації. Тим більше, що на Заході панує секулярна й переважно гомогенна політична культура. Вона секулярна в тому розумінні, що для неї характерне співіснування безлічі конкуруючих, але таких, що доповнюють одна одну, світських цінностей, настанов, раціональний розрахунок, світоглядний індивідуалізм. Вона гомогенна в тому розумінні, що переважна більшість суб'єктів політичного процесу поділяє основні принципи існуючої політичної системи, загальноприйняті норми, цінності, орієнтації. Рольові структури тут користуються значною самостійністю: партії, групи тиску, ЗМІ юридично й фактично можуть опонувати „негативам” національних лідерів.

І все ж штучне розмежування триликої функціональності лідерів за критерієм приналежності до культури Сходу чи Заходу не містять абсолютної доказовості. Оптимальна оцінка функціональності лідера синтезує конкретно-історичний і порівняльно-історичний методи пізнання. Пошлемося на два приклади: епоху перетворень Петра I (1689 - 1725 рр.) і політичне довгожителство „батька заїрських націй” Мобуту.

Дискусія про закономірність, прогресивність і доцільність петровських реформ далеко не закінчена; висловлюються полярні, взаємовиключні точки зору. Немає згоди й у питанні про те, у якій мірі ці реформи продовжують попередній хід історії, а в якій означають розрив наступності. С. Соловйов вважав: „Народ піднявся і зібрався в дорогу; але когось чекали; чекали вождя; вождь з'явився” [12, с. 54]. В. Ключевський опонував цьому підходу. П. Мілюков солідаризувався з ним.

Петро I заснував адміністративну систему з усіма її „принадами”. Але варто враховувати, що в процесі свого розвитку будь-яке суспільство проходить певні етапи внутрішньої самоорганізації, викликані об'єктивною тенденцією до регулювання соціальних відносин і вирішення протиріч. Тому існування певної системи управління та її вдосконалювання є неодмінним законом соціального розвитку. Адміністративна система є необхідним компонентом будь-якого соціального утворення, що претендує на незалежне від інших існування. Бюрократія являє собою той суспільний шар, який усюди, незалежно від регіональної специфіки, реалізує функції управління.

Функціональність Петра I поєднувала в собі реалізацію його індивідуальної місії та посередницьке виконавство чиновницького апарату, що був управлінським кістком створюваної „регулярної

держави". Він реалізував своє „аполлонівське” політичне начало, наражаючись на „діонісійський” спротив російського народу, схильного до патріархальних устоїв. Слов'янофільсько-західницька полеміка не могла спростувати того факту, що реформи Петра I були неминучими, але він здійснював їх шляхом комплексного насильства над духовними основами й віруваннями росіян. „Прийоми Петра, - відзначає М. Бердяєв, - були цілком більшовицькими.. Можна було б зробити порівняння між Петром і Леніним, між переворотом петровським і переворотом більшовицьким.., той же етатизм, гіпертрофія держави, те ж створення привілейованого бюрократичного шару, той же централізм, те ж бажання різко й радикально змінити тип цивілізації” [1, с. 12].

Таку політику в її функціональній оцінці не можна віднести до жодного з трьох варіантів, розглянутих вище. Точніше, вона синтезує властивості двох перших, хоча ніхто не стане заперечувати переваги раціоналізації й модернізації управління суспільством, що переборюють патріархальні устої. Петровська функціональність епохальна, вона закарбувала в собі жорстку технологію піонерів „модернізації, що наздоганяє”. Петро I здійснив революційне ламання всієї системи старих державних установ центрального й місцевого апарату, підпорядкував церкву державі, почав створювати „служивий” стан - опору держави. Таку модернізацію проводять харизматичні лідери, у них особливий престиж і популярність в народі. Але перший російський імператор був харизматиком лише для мізерно малої частини населення своєї імперії. Відзначимо: ознакою реформ, що поєднуються з харизматичним типом лідерства, є різка зміна свідомості людей, способу життя, настроїв.

Імператор Петро володів пасіонарною індукцією [8, с. 267]; але його пасіонарність була заразливою лише для порівняно обмеженого кола людей, яких він наближав до двору [5, с. 364 -365; 3, с. 271 - 272]. Низи не тільки за його життя, але й пізніше явно тяжіли до звичного укладу життя, залишалися прихильниками одвічних цінностей, спресованих у традиційний стиль світосприймання. Поміщицький стан опирався реформам, що ущемляли його статус, зокрема указу 1714 року, що мав на меті запровадити майорат і запобігти дрібненню земельного фонду, що наростало, й соціальній деградації правлячого стану. Ця реформа не була реалізована через опір поміщиків, що показує межі можливого втручання держави в раціоналізацію соціальних відносин. „Істина полягає в тім, - відзначав П. Сорокін, - що деспоти не боги всемогутні, які можуть правити так, як їм заманеться, незважаючи на волю сильної частини суспільства й на соціальний тиск з боку підлеглих” [13, с. 342]. Якщо Петра I - функціонера - оцінити в республіканських категоріях, то він виявився б цілком ефективним президентом у президентській республіці й користувався б раціонально-легальною, ідеологічною й персональною легітимністю.

Лідер не може піднятися над своєю культурною епохою у всьому абсолюті своїх інноваційних ідей. Він - дзеркало протиріч свого суспільства й не може зневажати панівних в ньому соціокультурних орієнтирів, норм і зразків поведінки. Не випадково Петрові I треба було юридично закріпити свою реформаторську діяльність у галузі цивільної, військової й судової адміністрації прийняттям Табеля про ранги (1722 р.). Вона позначила розрив з попередньою патріархальною традицією управління, втіленою в місництві [12, с. 62]. Принцип службової придатності, покладений у її основу, в соціальному плані означав певну демократизацію правлячого стану, однак прийняття Табеля прямо вело до утвердження абсолютизму.

Другий приклад демонструє діаметрально протилежну функціональність лідера – республіканської, а не монархічної форми правління. Це досить типовий приклад лідерства в афро-азійській периферії. В ньому переплітаються зачатки сьогодення, що модернізується, шлейф традиціоналізму минулого, раціональне й ірраціональне, а політика стала полігоном конфронтації чисто шекспірівських пристрастей і негідних нахилів.

„Батько заїрської нації” Сесе Секо Мобуту з 1965 року, після „успішно” вчиненого ним держперевороту, очолив керівництво країною [14, с. 4]. Маршал Мобуту через рік після перевороту оголосив убитого 1961 року лідера Національного руху Конго П. Лумумбу національним героєм, що підвищило авторитет Мобуту в очах волелюбної Африки. Це стало прелюдією подальшої парapolітики маршала, у якій він проявив справді макіавеллівські якості й дивовижний універсалізм. Це дарувало йому багаторічні дивіденди у вигляді стабільної особистої влади. Мобуту – мільярдер, що нажився за рахунок сукупності трайбов (він називав їх „націями”). Мобуту – „харизматик”. Він повчав: заїризм-мобутизм – це є опора на власні сили й відмова від будь-яких західних та східних ідеологій.

У зеніті своєї кар’єри Мобуту заявляв, що єдиним засобом уникнути міжплеємної різанини є очолюваний ним Народний рух революції. Це „особиста” партія Мобуту, утворена з його родичів і представників правлячої номенклатури. За кілька років до прориву Мобуту до влади в Заїрі в міжетнічних зіткненнях загинуло більше 100 тисяч чоловік. Десятки народностей формально були рівними, але одна з них була „рівнішою” за інших. Сесе Секо створив правлячий клас із вихідців з рідного племені нгбенду й не церемонився з правителями-одноплемінниками, вдаючись до зрозумілої тільки йому „ротації” кадрів.

Рівень інфляції в роки правління Мобуту сягав 1000%; більшість заїрців були безробітними, темпи розкрадання держави досягли останньої межі. У Заїрі крали всі – і сановники, що стали нуворишами, і знедолені плебеї.

І все ж коли 1990 року Мобуту, зрозумівши необхідність змін, проголосив „третю республіку”, люмпенізовані маси не стали аплодувати лідерові. Наслідки парapolітики Мобуту і його оточення були такі, що

Пріоритетні функції політичного лідера

Володимир Холод

реальної демократії з її багатопартійністю, ідеологічним плюралізмом тощо ніхто не потребував: „каламутна водиця” санкціонованої режимом анархії влаштувала всіх – і „верхи”, і „низи”. У цьому й полягає парадокс парapolітики в потенційно багатому й здатному процвітати традиційному суспільстві, злегка „зачепленому” впливом „вірусу” модернізації.

Країни Заходу мовчазно й дієво підтримували режим, оскільки найбільша франкомовна й напівкатолицька країна Африки навіть в умовах анархічно-авторитарного (дивне поєднання) режиму була кращою альтернативою революційній нестабільності. Тим більше, що поряд, за рікою Конго, була країна „соціалістичної орієнтації” – Народна республіка Конго. Мобуту в очах Дж. Буша-старшого був „стабільною постаттю”, а Заїр – „головним оплотом у боротьбі з комунізмом”. У цьому, власне, і криється секрет парapolітичного довголіття африканського князика. Заїр успішно торгував з Преторією, незважаючи на санкції ООН щодо країни з режимом апартеїду. Виходить, „сильні світу цього” у своїм патруванні „слабких” дотримуються подвійних стандартів. Фундаменталістська парapolітика талібів в Афганістані „виплеснулася” назовні, і реакція США та їх оюзників була миттєвою. Мобуту у своїй функціональності відповідав іншому стандарту, але ж генсек М. Горбачов у першу пору своєї невидимої й гідно не оціненої парapolітики рекомендував західним лідерам „звільнитися від психології й уявлень, що склалися в часи колоніальних імперій” [6, с. 185].

Пріоритети функціональності лідерів можуть бути дуже різними, детермінуватися різними обставинами й набором індивідуальних характеристик лідерів.

Інтелектуально важко й практично неможливо „вивести” такі пріоритети в політику лідера, які однозначно віднесли б його діяльність до соціально корисного. Крім відчутних фізичних показників і параметрів, є й „загадкова душа” націй, „свого” класу чи шару, мільйонноголова емоційність, що бере гору над розумом.

Але є і фактори, що вказують на передбачуваність дисфункціональності лідера: „...коли людина з ...скромного середовища, що не одержала фахової освіти, задається ідеями, настільки не властивими його класу, то, звичайно, таке явище не можна назвати нормальним; припустимо, ця людина може виявитися генієм як Джотто, що з пастуха став знаменитим живописцем, але якщо цей пастух занедбує свою череду, надряпуючи лише безглузді кривульки, то ми вправі визнати в ньому брак будь-якої геніальності” [10, с. 192 - 193]. Ця сентенція італійського психіатра, родоначальника антропологічного напрямку в кримінології й карному праві, не може стати істиною в останній інстанції, але... Родовід в антуражі певного мікросоціуму, освітній ценз, воля до дії можуть допомогти розташувати пріоритети „на полицках”.

Можна встановити певні типи функціонального лідерства в сучасній Україні на матриці аморфно-невизначеної політичної кон'юнктури країни

[15, с. 269 - 270]. Титул кожного типу вказує на функціональний політичний і соціальний пріоритет лідера й не виключає „побічних” функцій.

„Державник” орієнтований на національно-державні цінності, захищає „кольори” республіки в міждержавному геополітичному просторі й створює передумови для нормальної взаємодії у зв’язці „громадянське суспільство – держава”.

„Інтегратор” - антипод „державника”, убаचाє у створенні „слов’янської федерації” оптимум інтегрального зв’язку трьох слов’янських народів; він досить ефективний як керівник, але далекий від ідеології національно-суверенного державного будівництва.

„Миротворець” - у внутрішній політиці керується необхідністю досягнення макроконсенсусу, але через обмеженість ресурсів здатний реалізувати свою мету тільки в незначному соціальному просторі – на рівні галузей, груп і колективів (цей тип близький до „пожежного” за типологією М. Херманн).

„Твердий адміністратор” - має апробовану технологію адміністрування; його рішення не обговорюються, але він не сприймається як диктатор, оскільки діє в межах законності; в суспільстві цінується його адміністративний педантизм і особиста залученість в конкретику управління.

„Молодий радикал” - відображає інтереси й настрої молоді та частини дорослого населення, налаштований на рішучі зрушення в окремих ланках політико-економічного механізму країни, але не прагне докорінних перетворень політичних і економічних структур.

„Обережний прагматик” - багато в чому протилежний „молодому радикалові”; він ефективніший за низкою показників, зокрема, „за обсягом втручання” у сфери, що модернізуються; він послідовно й комплексно проводить зважену політику, готує ґрунт для наступних реформ; це лідер „проміжний”, але необхідний.

„Реформатор” - синтезує в собі позитивні якості націонал-радикала, адміністратора і прагматика; це вищий тип лідерства в „проблемній” країні; він найменш піддається нападкам опонентів „зліва” і „справа”; за технологією політичної дії він центрист і погоджується на ситуаційне блокування з усіма силами, зацікавленими в стабільності суспільства; це соціал-демократичний тип лідера, що сповідує „соціальний солідаризм”.

„Апологет соціалізму” - має у своєму розпорядженні стабільні конституенти й електорат, його суспільний ідеал однозначний і не підлягає жодним модифікаціям; на вербальному рівні може жонглювати соціал-демократичними гаслами, але як „лідер-служитель” (див. М. Херманн) він жорстко прив’язаний до своїх виборців і „своїх” партій, тому його політичний діапазон порівняно обмежений; у нього обмежений контингент співробітництва з опонентами й нейтральними силами.

Така типологія не уможлидна: при домінуванні гетерогенної політичної

культури й ідеолого-ціннісної поляризації цілком можлива поява таких типів лідерів з таким функціональним „розкидом”. Така типологія аргументована: відповідно до закону відповідності, вона об’єктивована самими потребами політичного процесу.

Можливо, що політичний процес затребує якийсь синтетичний тип лідера, що поєднує в собі позитивні характеристики відповідно до принципу „від кожного потроху”, але це явна межа „конструктивної ілюзії” і штучний відрив від соціальних реалій. Наука про політику виходить із реально сформованих зразків функціональності й у цьому її академічна ефективність.

Література:

1. **Бердяев Н. А.** Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – 224 с.
2. Библия. Книга Екклесиаста, или Проповедника. – 5:8, 2:19.
3. **Буганов В. И.** Мир истории: Россия в XVII столетии. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 318 с.
4. **Вебер М.** Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 807 с.
5. Всемирная история: В 10 т. – М.: Из-во соц.-эконом. литературы, 1958. – Т. 5. – 782 с.
6. **Горбачев М. С.** Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М.: Политиздат, 1988. – 271 с.
7. **Грушевський М.** Наша політика. – Львів, 1914.
8. **Гумилев Л. Н.** Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Из-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
9. **Лисичкин В. А., Шелепин Л. А.** Третья мировая (информационно-психологическая) война. – М., 2000. – С. 209.
10. **Ломброзо Ч.** Гениальность и помешательство: Параллель между великими людьми и помешанными. – К.: Україна, 1995. – 276 с.
11. **Монтескье Ш.** Избранные произведения. – М., 1955.
12. Наше отечество. Опыт политической истории: В 2-х т. – М.: Тера, 1991 – Т. 1. – 390 с.
13. **Сорокин П. А.** Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
14. **Холод В. В.** Политическое долгожительство // Данкор (Украинский информационно-аналитический еженедельник). – 1997, – № 10. – С. 4.
15. **Холод В. В.** Політологія. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2006. – 480 с.
16. **Weber A.** Das Tragische und die Geschichte. – Hamburg, 1934.